

АКТУАЛЬНІ АСПЕКТИ ТЕОРІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ РЕНТИ В ПАРАДИГМІ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН

Розглянуто аспекти теорії земельної ренти, які потребують нових підходів у зв'язку із завершенням переходу аграрного сектора України до ринкових відносин, включенням України до світового ринкового простору завдяки вступу її в СОТ і необхідністю у зв'язку з цим удосконалювати економічні принципи державного регулювання аграрних відносин.

Ground rent's aspects, which need new approach in connection with: agrarian sector of Ukraine transition to the market attitudes, joining of Ukraine to the world market space by entering WTO, in order with it necessity to improve agrarian attitudes state's regulation economy principles.

Необхідність спеціального розгляду актуальних аспектів теорії земельної ренти саме в парадигмі державного регулювання аграрних відносин обумовлена декількома причинами: по-перше, існують положення, що пов'язані з теорією земельної ренти, які під кутом зору нових вимог до державного регулювання аграрних відносин вимагають суттєвих уточнень; по-друге, є необхідність позбутися від деяких догматичних тверджень і поглядів, оскільки це може вплинути на сучасну стратегію державного регулювання аграрних відносин; по-третє, перехід розвитку аграрних відносин України на ринкові засади і особливо вступ України до СОТ надзвичайно загострив необхідність осмислення деяких аспектів рентних відносин, які впливають як на уявлення про ренту, так і на можливість використання теорії ренти в державному регулюванні аграрних відносин.

Використання теорії земельної ренти з метою державного регулювання аграрних відносин у світовій і вітчизняній науці має давню традицію. Цими питаннями займалися П. Самуельсон [6], М. Туган-Барановський [9], О. Скворцов [7], В. Чаянов [10], М. Кондратьєв [8], І. Лукінов [3], Б. Пасхавер [4], завдяки яким створено засади сучасного розуміння земельної ренти, її джерел, форм розрахунків, а також принципів її використання під час розробки стратегії державного регулювання аграрних відносин.

Метою даної статті є розгляд тих аспектів теорії земельної ренти, які потребують нових підходів у зв'язку із завершенням переходу аграрного сектора України до ринкових відносин, включенням України до світового

ринкового простору завдяки вступу її до СОТ і необхідністю, у зв'язку з цим, удосконалювати економічні принципи державного регулювання аграрних відносин.

При вступі України до СОТ виникла необхідність враховувати феномен конкуренції на світовому ринку, а це актуалізувало під новим кутом зору питання витрат, що визначають вартість і ціну землеробного продукту, оскільки врешті-решт вартість та ціна і на світовому ринку визначаються витратами, тобто продуктивністю і економічною ефективністю праці.

Ще від Д. Рікардо прийшло і стало своєрідним нормативним твердженням положення про те, що ринкову вартість землеробного продукту визначає вартість тих продуктів, які створені за відносно гірших умов, тобто на відносно гірших ділянках землі із тих, що обслуговують ринок [5, с. 41–51]. Такого підходу дотримуються найбільш видатні сучасні економісти, наприклад П. Самуельсон [6, с. 154–155]. Але такий підхід за сучасних умов починає викликати сумнів, оскільки реальний рух цін на продукт землеробства, особливо на світовому ринку, не відповідає цій вимозі. Крім того, він є неточним і з точки зору теорії. Закон, відповідно до якого формується ринкова вартість на продукти землеробства, проголошує, що ринкова вартість не може бути вищою, ніж індивідуальна вартість продукту, який створено за гірших умов виробництва і який входить до складу того продукту, що необхідний суспільству [9, с. 69]. Це положення протягом певного часу було подане таким чином, що нібито ринкова вартість усього землеробного продукту за будь-яких умов визначається вартістю продукту на гірших землях. При цьому відбувалося змішування двох речей – граничного очікуваного розміру ціни і її дійсних розмірів на ринку. Звісно, деяка частина продукту на ринку, що створена на гіршій землі, буде продана за відповідною ціною, оскільки вона користується попитом, але це не означає, що по за тією ж ціною буде продана вся інша продукція. Вирішальним тут є питання про те, яку питому вагу має продукція, яка створена за гірших, середніх і кращих умов виробництва. Наприклад, якщо на гірших землях виробляється 10 – 15 % сукупного сільськогосподарського продукту, то навряд чи витрати на цей продукт будуть повністю визначати ринкову ціну. Деяка частина продукції інших ділянок буде продана за такими ж цінами, а деяка буде реалізована за нижчими цінами. Вони хоча і зазначають вплив цін, що сформувалися на гірших землях, але все ж таки будуть більш низькими. Крім того, слід враховувати строкатість ринку. Існування попиту на продукти менш родючої землі не означає, що вони будуть реалізовуватися рівномірно в усіх регіонах. Імовірніше інше – їх реалізація буде пов'язана з тією частиною ринку, де попит на сільськогосподарську продукцію вище, ніж в інших регіонах, і де є можливість і необхідність платити більш високі ціни, або тільки

задовольнити попит. Такими регіонами є великі міста і мегаполіси.

Зазначені положення мають велике значення при виході України на світовий ринок аграрної продукції. Україна є державою, яка має одні з найкращих земель у світі, тому вона має великий резерв зниження витрат на сільськогосподарську продукцію, причому так, що вплив цього зниження на ціни і створення конкурентних переваг можуть бути визнані світовою спільнотою. Головна проблема становлення такої переваги полягає не просто в якостях землі, а в зменшенні витрат у розрахунку на одиницю виробленої продукції інших факторів виробництва. Крім того, при виході України на світовий ринок, який має надзвичайну строкатість як з точки зору попиту, так і з точки зору пропозиції, вона може зіткнутися з такою ситуацією, коли визначальними стають витрати не на гірших, а на кращих ділянках землі. Це відбувається тоді, коли продукти, що створені за кращих умов, значно перевищують ті, що створені за гірших умов і при цьому складають значну величину порівняно з продуктами середніх ділянок землі. Такий підхід не є чимось незвичним, наприклад професор Петербурзького університету Г. Шторх сформулював свій відомий закон про те що, розмір ренти всіх земель, які знаходяться в конкуренції, визначається рентою, яка виникла під впливом самих родючих ґрунтів [11, с. 210–211]. Погляди Г. Шторха сформувалися в умовах ситуації, коли, по-перше, інтенсивно освоювалися землі півдня України і Росії, а вони в свою чергу почали тіснити продукт земель традиційних сільськогосподарських районів центральної Росії, а по-друге, на світовому ринку відбувався бурхливий розвиток фермерських господарств США, які теж освоювали кращі землі і стали тіснити сільськогосподарський продукт країн з менш ефективним використанням факторів виробництва, особливо землі.

Схожі процеси відбувалися в другій половині ХХ і на початку ХХІ ст. Унаслідок глобалізації до світового ринкового обігу залучається продукт найкращих земель таких країн, як Австралія, Аргентина, Бразилія, США. На подальший розвиток подібної ситуації може вплинути активне включення в конкуренцію на світовому ринку продукту родючих земель України та півдня Росії, що при відповідному технологічному рівні виробництва могло б призвести, зокрема в Європі, до ситуації, що регулюється законом Шторха. З цього випливає, що умовою того, чи утримається продукт середніх і гірших земель України на ринку, є орієнтація на витрати кращих земель. Саме це буде зумовлювати конкурентоспроможність землеробного продукту України.

Таким чином, відкритість економіки значно змінює поняття гірших (замикаючих) ділянок. В умовах дії тенденції до конвергенції національних і світових цін, регулятором суспільної вартості дедалі більшою мірою стають зовнішні ціни. Цьому сприяють, по-перше, прогрес у техніці зберігання і транспортування продовольчих продуктів, по-друге, ідеологія СОТ, що вимагає зниження бар'єрів на шляху товарів [4, с. 79].

Усе це означає, що державне регулювання аграрних відносин має йти в напрямку, перш за все, підтримки не лише тих господарств, які використовують середні і гірші землі, а в першу чергу на підтримку господарств на кращих землях. Така орієнтація не лише створить умови конкурентоспроможності, але й буде сприяти створенню диференційної ренти на землях середньої і кращої якості, переходу земель від статусу гірших до статусу середніх і навіть кращих, що в цілому забезпечить економічні можливості подальших інновацій і розвитку виробництва в сільському господарстві шляхом зацікавленості виробника в підвищенні економічної родючості ґрунту. Лише така багатопланова підтримка здатна вирішити двоєдине нібито суперечливе завдання: не тільки підтримати вітчизняного виробника, але й домогтися його конкурентоспроможності на світовому ринку, не порушуючи правил і зобов'язань СОТ.

Підсумовуючи розглянутий аспект впливу витрат виробництва на ціну землеробського продукту, а значить, і їх впливу на ренту, можна зробити декілька висновків. По-перше, якими витратами визначається ринкова вартість землеробської продукції на гірших, середніх чи кращих землях – це не питання пристосування до тієї або іншої точки зору, а питання конкретного аналізу конкретної ситуації, особливо на світовому ринку. По-друге, центральною, з точки зору державного регулювання аграрних відносин, умовою виникнення земельної ренти і реалізації її при продажу продукту на ринку полягає не в тому, якими витратами визначається ринкова вартість у кожному конкретному випадку, а в тому, що існують об'єктивно зумовлені відмінності продуктивності праці на землях різної якості і що відповідно з цим необхідно створити довгострокові передумови реалізації тих переваг, які закладені природою в землях різної якості. По-третє, держава не може залишити поза увагою господарства на гірших землях, оскільки вони створюють необхідний для задоволення ринкових потреб продукт. Держава повинна підтримувати і ті господарства, що ведуть господарство на гірших землях, де створюється, хоча і без земельної ренти, справедливий для підприємця або виробника середній прибуток.

В умовах глобалізації аграрного виробництва і наростання продовольчої кризи нової гостроти набуває питання про те, продуктивність виробництва якої культури буде визначати як можливість розширеного відтворення, так і виникнення ренти. При наявності величезної кількості культур здається, що цю проблему вирішити неможливо. Проблема загострюється ще й тим, що значного розповсюдження з перспективою радикального збільшення в найближчому майбутньому набуває питання виробництва альтернативних джерел енергії (біопалива). На світовому рівні, таким чином, виникає конкуренція між двома можливими кризами: продовольчою та енергетичною. Україна обстоює ту точку зору, що пріоритет вирішення повинен належати

продовольчій кризі. Це пояснюється декількома обставинами. Можливості подолання енергетичної кризи мають більшу еластичність, оскільки існує можливість заощадження енергетичних ресурсів, розширення джерел їх поповнення, а також певної переорієнтації існуючих потреб на такі, що пов'язані з меншими потребами енергії. Попри всю її гостроту, енергетична криза не ставить питання безпосередньо про біологічне існування людства. Продовольство, в свою чергу, питання ставить саме так: вже зараз голодом у світі охоплено біля одного млрд чоловік [2, с. 8]. Крім того, задоволення потреб у продовольстві є практично нееластичним і не може бути замінено нічим іншим. У зв'язку з цим необхідне таке регулювання економічних інтересів усіх учасників аграрного виробництва (виробників, підприємців, безпосередніх споживачів), яке б створювало більшу конкурентоспроможність виробництва продовольчих культур порівняно навіть з альтернативними видами палива. Це питання повинне бути вирішене з позицій продовольчої безпеки перш за все на внутрішньому ринку. Крім того, Україна має взяти участь у міждержавному рухові продовольства з тим, щоб взяти участь у глобальному вирішенні проблеми і тим самим зберегти позиції вітчизняного аграрного виробництва на світовому ринку. Який при цьому буде використано конкретний економічний інструмент (квотування імпорту і експорту, економічний вплив на механізм формування цін, підтримка вітчизняного виробника тощо), залежить від конкретних обставин, але створення руху і зростання аграрного виробництва повинно спиратися на принцип пріоритету продовольства.

При вирощуванні продовольчих культур, в свою чергу, теж виникає питання, на яку культуру слід орієнтуватися, щоб забезпечити умови виробничого відтворення і отримання ренти. У принципі відповідь на це питання дана ще А. Смітом. Він довів, що ренту більшої частини земель визначає рента тих ділянок, продукт яких складає найбільш важливу частину продуктів харчування [8, с. 130]. Оскільки в Європі головним, безпосередньо споживаним продуктом є хліб, то рента на землях, де вирощується хліб, має статус визначальної відносно ренти на всіх інших землях, де вирощуються інші культури. Проте цей висновок А. Сміта не може бути догматизований, як це відбувалося при організації сільськогосподарського виробництва в СРСР. Наприклад, якщо в якійсь країні розповсюдженою є рослина, плоди якої зростають на землі середньої якості і в більшій кількості, ніж хліб на найродючішій землі, то рента саме цих середніх земель буде регулювати ренту на всіх інших ділянках. При такому слід враховувати, що рента з тих ділянок, які не можуть бути використані під будь-які інші культури, не може бути регулюючою, хоча б на цих землях і вирощувався найбільш улюблений і споживаний продукт. Наприклад, це можна віднести до рисових полів або інших зрошувальних ділянок. Нарешті, найголовніше: завжди існує

можливість того, що регулююча роль однієї культури переходить до іншої в суспільстві в цілому, або в деяких регіонах. Інколи вони обидві починають відігравати регулюючу роль залежно від потреб у них. Так, у кінці XVIII ст. передбачалася можливість того, що регулюючою культурою якоїсь частини Європи може стати картопля за умови, що вона буде звичним харчуванням населення і займе на оброблювальній землі таке ж місце, як пшениця або інші зернові. Саме так сталося, наприклад, з Ірландією.

Для державного регулювання аграрних відносин із усього сказаного випливає той висновок, що перш ніж вирішувати проблему підтримки виробництва тієї або іншої культури, необхідно визначити, яка із них відіграє регулюючу роль стосовно ренти при вирощуванні всіх інших культур. Не виключена можливість, що таких культур залежно від регіону може бути і дві, і три. Головне полягає в тому, що визнання таких рентостворюючих культур спирається на їх реальне значення, з одного боку, для задоволення ринкових потреб, а з іншого – на можливості і потреби населення.

У зв'язку з переходом до інтенсивних систем землеробства і глобалізацією цього процесу все більшого розповсюдження почала набувати точка зору, що головним і визначальним в ефективності землеробства є відмінності у вкладеннях капіталу, а значення відмінностей в якості землі має чи не другорядний характер. На наш погляд, це поверхневий підхід до проблеми. Справа в тому, що так зване нівелювання продуктивності різних за якістю земель досягається дуже різними витратами енергетичних ресурсів. В умовах зростання цін на енергетичні ресурси ця проблема вийшла на поверхню. При цьому виявилось, що витрати енергії мають не лише екологічну межу, що почала особливо підкреслювати, але й межу економічну. Вихід з виниклої суперечливості може бути знайдений лише за умов використання нових систем землеробства, тобто нового підходу до землі як фактору виробництва, виникнення яких, в свою чергу, вимагає виваженого регулювання з боку держави аграрних відносин. Ефективним слід вважати лише таке регулювання аграрних відносин, яке сприяє становленню і використанню нових землеробських систем. Тому орієнтація на нестримний поступ індустріальних, тобто енергомістких систем не може бути уже виключним пріоритетом державної політики стосовно аграрного виробництва. Уже не йдеться про те, що індустріальні системи мають схильність негативно впливати на біологічні якості продукту. Про те, що ця проблема не є надуманою, свідчить той факт, що наприклад, у США з усією гостротою поставлене питання про розвиток альтернативних і біологічних систем землеробства. Більш того Конгрес США законодавчо визначив, якою має бути кожна із цих систем, якими пільгами може користуватися кожен із учасників, діяльність якого пов'язана з їх

функціонуванням. Тим самим сформульований матеріальний принцип регулювання аграрних відносин у нових умовах землеробства, що є не чимось іншим, як регулятивним впливом на розвиток аграрних відносин.

Із вищевикладеного випливає, що, оскільки землеробство пов'язане з використанням особливого природного тіла – ґрунту, а відмінності в ґрунтах не можуть бути усунені по самій своїй природі, то завжди будуть відмінності в ефективності праці на різних землях, а відповідно, в рівнях їх дохідності. При цьому слід мати на увазі, що ці відмінності при різних системах землеробства набувають різної конкретної форми, у зв'язку з чим можна говорити про закон трансформації відмінностей в ефективності праці, оскільки ці відмінності впливають на земельну ренту. Від ренти ж значною мірою залежать стосовно землеробства можливості як його розвитку, так і участі у формуванні загальнодержавних доходів, потрібних для розвитку суспільства. Ці трансформації залежать від того, на які форми руху матерії спирається людина у своєму впливові на землю. Можна виділити такі етапи трансформації:

- пов'язаний з використанням механічного руху і пов'язаних з ним механізмів адекватного впливу на землю (традиційне землеробство);
- заснований на використанні фізичної і хімічної енергії (індустріально-інтенсивні системи землеробства);
- безпосереднє технологічне використання біологічних форм руху як визначальних (альтернативні біологічні системи землеробства);
- етап майбутнього, який, за В. Вернадським, буде базуватися на законах, що регулюють рух ноосфери, тобто коли землеробство перетвориться на свідомо регульовану галузь, яка використовується для відтворення руху біологічних мас у глобальному масштабі, і здійснюватися це буде не тільки за законами біології, а й за законами розуму.

Тенденція переключення державного регулювання аграрних відносин на такий їх розвиток, в основі якого лежать системи землеробства, є фундаментальною тенденцією, роль її неупинно зростає і нехтування нею може мати самі непередбачувані матеріальні, економічні і соціальні наслідки, оскільки це пов'язане з фундаментальними передумовами життя людини. Зараз важко передбачити, до яких змін в аграрному виробництві, а також у поглядах суб'єктів аграрних відносин на ренту і на економічні інститути призведе практична реалізація подібної орієнтації, але її практична реалізація неминуча. Як свідчить розроблена Римським клубом стандартна модель світового розвитку, проблема землі буде неухильно загострюватися і десь у середині ХХІ ст. вийде на перше місце серед усіх глобальних проблем. А це означає, що кожна потреба повинна бути не тільки задоволеною, але й розумною, кожен грам речовини, особливо біологічної, повинен бути на обліку, і все, в першу чергу земля, повинне регенеруватися на абсолютному рівні, тобто без найменших відхилень у бік екологічно небезпечних і

економічно неефективних виробничих циклів. Окрім усього іншого, це означає все зростаючу роль свідомого, регульованого за допомогою держави впливу суспільства на стан і розвиток аграрних відносин. Одним із основоположних економічних інструментів такого впливу є земельна рента.

Зміни в парадигмі державного регулювання аграрних відносин, які пов'язані з новітніми аспектами підходу до земельної ренти, в самій загальній формі можна звести до таких положень і відповідних їм вимог.

По-перше, під впливом глобалізації аграрного ринку відбуваються суттєві зміни в механізмі формування земельної ренти, а відповідно і в підході до державного регулювання аграрних відносин. Цей процес повинен виходити з того, що вирішальні аспекти формування земельної ренти, а відповідно і ціни на землеробний продукт, визначаються взаємодією виробників і споживачів на світовому ринку. Тобто механізм формування земельної ренти, а значить, і державного регулювання аграрних відносин, на практиці набув глобальних за змістом аспектів. Відповідно з цим об'єктивні глобальні вимоги до державного регулювання аграрних відносин набувають абсолютного пріоритету.

По-друге, в умовах наростаючої продовольчої кризи державне регулювання аграрних відносин повинне включати в себе такі заходи, які б сприяли переключенню, якщо не всієї, то значної частини земельної ренти не на додатковий прибуток окремих господарюючих суб'єктів, а на забезпечення продовольчої безпеки шляхом підвищення ефективності аграрного виробництва в напрямку, який визначається об'єктивними потребами суспільства.

По-третє, центральним пунктом парадигми державного регулювання аграрних відносин стає заохочення і підтримка такого напрямку їх розвитку, який у першу чергу спрямовано на системне і ефективне використання землі за допомогою нових систем землеробства. Одним із основоположних економічних джерел такого використання, а також економічним інструментом впливу держави має стати саме земельна рента. Це є цілком доцільним, оскільки земельна рента не зачіпає проблеми справедливого підприємницького доходу, вирішального економічного стимулу підприємницької діяльності.

Література:

1. *Кондратьев Н. Д.* К вопросу об особенностях условий развития сельского хозяйства СССР и их значении. 8 октября 1927 г. / Н. Д. Кондратьев // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 7. – С. 187–210. – (Из архивов партии).
2. *Лозинська Т. М.* Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації : [монографія] / Т. М. Лозинська. – Х. : Вид-во Хар РІ НАДУ “Магістр”, 2007. – 272 с.
3. *Лукинов И. И.* Воспроизводство и цены / И. И. Лукинов. – М. :

Экономика, 1977. – 431 с.

4. *Пасхавер Б.* Рентний чинник розвитку аграрного ринку / Б. Пасхавер // Економіка України. – 2008. – № 11. – С. 72–80.

5. *Рикардо Д.* О покровительстве земледелию сочинения : в 4 т. / Д. Рикардо ; [пер. с англ.]. – М. : Гос. изд. полит. лит. 1955. – Т. III. – С. 25–341.

6. *Самуельсон П.* Экономика : в 2 т. / П. Самуельсон ; [пер. с англ.]. – М. : НПО “Алгон” ВНИИСИ, 1992. – Т. 2. – 415 с.

7. *Скворцов А. И.* Основания политической экономии / А. И. Скворцов. – СПб. : Типография И. Гольдберга, 1898. – 432 с.

8. *Смит А.* Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит ; [пер. с англ.]. – М. : Соцэкгиз, 1962. – 672 с.

9. *Туган-Барановський М. І.* Політична економія / М. І. Туган-Барановський. – К. : Наукова думка : Ін-т. економіки АН України, 1994. – 264 с.

10. *Чаянов А. В.* Бюджетные обследования : избранные труды / А. В. Чаянов. – М. : Финансы и статистика, 1991. – С. 25–34.

11. *Шторх Г.* Курс политической экономии или изложение начал, обуславливающих народное благосостояние под ред. И. В. Вернадского : в 3 т. / Г. Шторх ; [пер. с фр.]. – СПб., 1881. – Т. 1. – 487 с.

Надійшла до редколегії 24.11.2008 р.